

Resim 16. Albüm, H. 2160, 70b müzik ve raks.

Resim 17. Albüm, H. 2153, 36b iki keşiş.

TARİHİ KAYNAKLARA GÖRE SALGURLU ATABEYLİĞİNDE İMAR FAALİYETLERİ*

Erdoğan MERÇİL

İran'ın Fars bölgesinde 1148-1286 yılları arasında hüküm süren Salgurlu Atabeyliği**, yirmidört Oğuz boyundan biri olan Salgurlular (Salurlar)'a mensup bir gurup tarafından kurulmuştu. Salgurlu devleti kuruluşundan kısa bir müddet sonra, takip ettiği genişleme siyâsetiyle hududlarını kuzeyde İsfahan'a kadar uzatmış, doğuda da Kirman'ı ele geçirmişti (1204). Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılması (1157) Salgurlular için pek iyi netice vermedi. Çünkü Selçuklular'ın yerini alan Harezmsâhlar karşısında duradılar. Moğollar'ın Harezmsâhları tarih sahnesinden silmesiyle de Salgurlular onların itaati altına girdiler (muhtemelen 1232'den sonra).

Salgurlular'ın uzak görüşlü siyâseti uzun süre Fars bölgesini Moğol taarruzundan uzak tutmuş ve bu durum sonucu Moğol baskısından kaçan bir çok ilim adamı ve edebî şahsiyetin sığınağı, Salgurlu başkenti Şiraz olmuştur. Böylece Salgurlular'ın ilim ve sanat hâmilîği Şiraz'ı bir kültür merkezi haline getirmişti. Nitekim Sa'dî ve Mecd-i Hemger gibi meşhur şâirler bilindiği gibi Salgurlu saray muhitinde yetişmişlerdir.

Salgurlular, bu kültür hâmilîğinin yanısıra, bazıları bugün bile mevcudiyetlerini muhafaza etmekte olan mimârlık faaliyetleri ile Fars bölgesini zenginleştirdiler. Fars'da Türk hâkimiyetini Selçuk-

* 1975 yılında Budapeşte'de yapılan «Türk Sanatları Kongresi»nde tebliğ olarak okunmuştur.

** Bu Türk devleti hakkında fazla bilgi için bk. E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, T.T.K.Y., Ankara 1975.

lular'dan sonra devam ettirmelerine ve eski kaynaklarda da onların mimarlık faaliyetleri bakımından bir çok bilgiler bulunmasına rağmen, sanat tarihi ile ilgili çağdaş araştırmalarda, bu husus nedense dikkate alınmamaktadır. Anılan yeni eserler onları sadece *atabeg* olarak zikr etmekte ve hatta Türk sanatı ile ilgili bazı kitaplarda sanat eserlerinin adları bile geçmemektedir.

Konumuzda bize yardımcı olan başlıca tarihi kaynaklara gelince bunlar : Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî'nin *El-Muzâf ilâ Bedâyi' ül-Ezmân fi Vekâyi' Kirmân* (yazılışı 1216)'ı; Kadı Beyzâvî'nin *Kitâb-ı Nizâm üt-Tevârih* (yazılışı 1275)'i; Vassâf'ın *Tecziyet ül-Emsâr ve tecziyet ül-a'sâr* (ilk yazılışı 1303)'ı; Reşid ed-Dîn Tabîb Fazlullâh (1248-1318)'ın *Câmi' el-Tevârih*'i; Ebu'l-Kâsım Cüneyd Şîrâzî'nin *Şedd ül-İzâr fi Haft el-Evzâr 'an Züvvâr el-Mezâr* (muhtemel telif tarihi 1339/1340)'ı; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebu'l-Hayr Zerkûb-ı Şîrâzî'nin *Şîrâz-nâme* (yazılışı tahminen 1343/1344)'si ve Hamdullah Mustevfî (ölümü 1350)'nin *Târîh-i Güzîde ve Nüzhet el-Kulûbu'dur*.

Salgurlu çağının mimarlık eserlerinden bir kaç tanesi bugüne kadar gelmiştir. Biz hem bunları belirteceğiz, hem de bir tarihçi olarak bu soyun eski kaynaklarda dolayısıyla anılan faaliyetlerini burada topluca vermeye çalışacağız. Eserlerin sanat tarihi ve mimarlık bakımından değerlendirilmesini, sanat tarihçilerine bırakıyorum.

Salgurlular'ın mimarlık faaliyetleri hemen ilk *Atabeg Sungur b. Mevdûd* (1148-1161) ile başlar. Atabeg Sungur'un Şîrâz'da yaptırdığı eserlerin başında, kendi adı ile anılan *Sunguriye Medresesi* gelmektedir¹. Bu medreseye bitişik olarak bir de *Sikaye* (سقاچه) çeşme yaptırmış², ayrıca Şîrâz yakınında *su yolları ve kanallar* açtırmış³. Bunlardan başka Hargâh Terâşân Meydanı'ndaki *Sungur Mescidi* ve Bâğ-ı Nev Mahallesi'ndeki *Ribat*'ı⁴ onun zikre değer

1 Bk. Kadı Nâsir ed-Dîn Ebû Sa'id 'Abdullâh b. 'Ömer b. Muhammed b. 'Ali el-Beyzâvî, *Kitâb-ı Nizâm üt-Tevârih* (Neşr eden Hakim Seyyid Şemsullâh Kâdiri) Haydar-âbâd tarihsiz, s. 75.; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebu'l-Hayr Zerkûb-ı Şîrâzî, *Şîrâz-nâme* (nşr. Behmen Kerimî) Tahran hş. 1305-1310, s. 50.

2 Bk. *Şîrâz-nâme*, s. 50.

3 Bk. Mu'in ed-Dîn Ebu'l-Kâsım Cüneyd el-'Ömerî el-Şîrâzî, *Şedd ül-İzâr fi Haft el-Evzâr 'an Züvvâr el-Mezâr* (nşr. ve açıklamalar Muhammed Kazvîni ve 'Abbâs İkbâl) Tahran hş. 1328, s. 258.

4 Bk. Efdal ed-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *El-Muzâf ilâ*

eserlerindedir. Sungur Mescidi'nin *minaresi* nin yüksekliği, kaynağımızda özellikle belirtilmiştir⁵. Atabeg, medrese ve mescidden kurulu Sunguriye manzumesi'ne dört çarşı ile başka vakıflar tahsis etmişti⁶.

Hamdullah Müstevfî⁷, Şîrâz'daki *Ulu Câmi* (Mescid-i Câmi)'in de onun eserleri arasında olduğunu kaydediyor. Mescid-i Câmi' diğer bir deyimle «Mescid-i Câmi-i Atik» ilk şekliyle Saffârîler'den Amr b. Leys tarafından yaptırılmıştı (m. 894). Ancak Müstevfî'nin bu kaydından Atabeg Sungur'un bu câmiye bazı onarımlar ve ilâveler yaptırdığı anlaşılıyor. Nitekim E. Schroeder⁸ de bu kanaattedir. Ona göre «bugün eyvan ile birleşen tonozlar, kesinlikle daha geç bir devreye aittir. Mihraba yeniden oturtulmuş olan taşdaki küffî kitabe, Selçuklular veya daha muhtemel 12. yüzyılın ikinci yarısında Fars Atabegi Salgurlu Sungur tarafından câmi üzerinde bazı işlemlerin yapılmış olduğunu ifade ediyor. Alt dipleri Safevî tuğla duvarlarını taşıyan kuzeydoğudaki orjinal taş eyvan ve belki de batı köşedeki orjinal yüksek revaklar kendisine atfedilebilir.»

Muhtemelen Atabeg Sungur devrinin hemen başında yine Şîrâz'da inşâ edilmiş başka bir âbide *Kuyâmet Hâtûn Türbesi* (Buk'a-ı Hâtûn-ı Kıyâmet)'dir. A. Pope⁹, bu sevimli âbidenin ne zaman ve kimin için inşâ edildiğinin tam olarak bilinmediğini zikr ediyor ve Şîrâz ananesince kocası 1158 (h. 553)'de Bağdad'da ölen mahallî bir

Bedâyi' ül-Ezmân fi Vekâyi' Kirmân (nşr. 'Abbâs İkbâl) Tahran hş. 1331, s. 30.; Beyzâvî, s. 75.; Fazlullâh b. 'Abdullâh Şîrâzî, *Târîh-i Vassâf el-Hazre der Ahval-i Salafîn-i Moğol* (nşr. Muhammed Mehdi) Tahran hş. 1338, s. 149.; Reşid ed-Dîn Tabîb, *Câmi üt-Tevârih*, Topkapı Sarayı Müzesi Ahmed III. Ktb. no. 2935, vr. 270b.; Hamdullâh b. Ebi Bekr b. Muhammed b. Nasr Müstevfî Kazvîni, *Nüzhet el-Kulûb* (nşr. Debîr-i Siyâki) Tahran hş. 1336, s. 138.

5 *Şedd ül-İzâr*, s. 258.; Beyzâvî, 75.

6 *Şedd ül-İzâr*, s. 258.

7 *Târîh-i Güzîde* (nşr. 'Abd el-Hüseyn Nevâi) Tahran hş. 1336-1339, s. 503.

سنقر بن مودود ... از آثار او مسجد جامع شیراز است و رباطی هم در جنوب مسجد

8 *Standing Monuments of the First Period, A Survey of Persian Art*, (Editor A.U. Pope) London and Newyork 1939, II, s. 942.

9 *Islamic Architecture, Safavid Periods, A Survey of Persian Art, II*, 1171-1172.

presnes tarafından inşa edildiğini ve onun eşinin kemiklerini buraya getirttiğini ve bu türbeye koydurduğunu söylüyor, demektedir. Eğer Kıyâmet Hâtûn âbidesinin yapılmasını bu mahallî söylenti ile izah edersek, bazı düzeltmeler yapmamız gerekiyor. Bu âbidenin mahallî bir presnes tarafından yaptırıldığı doğru olup, yaptıranın adı Zâhîde Hâtûn'dur. Zâhîde Hâtûn, Fars'daki son Selçuklu Atabegi Boz-aba'nın eşi idi. Atabeg Boz-aba, Selçuklular'la hâkimiyet mücâdelesine girişmiş ve bu mücâdeleyi kaybederek öldürülmüştü (h. 542/1147). Boz-aba'nın cesedi İsfahan'da gömülürken, kesik başı da Bağdad'a gönderildi¹⁰. Bir süre sonra Zâhîde Hâtûn eşinin kemiklerini Şîrâz'a getirtti ve bu şehirde gömdürdü. Kemiklerin gömüldüğü yere bir yüksek «*kubbe* (yani türbe)» ve kendi adıyla yani Zâhîde Hâtûn olarak anılan bir *medrese* de inşa ettirdi. Ayrıca bu türbe ve medreseye vakıflar tahsis etti¹¹. Tabiatıyla asıl mezar daha sonra kaybolmuş ve belki de bir zelzele sırasında yıkılmıştır. A. Pope'a göre¹², mahallin kudsiyeti ve mucizevî kuvvetlerden oluşan şöreti türbenin daha sonraki yıllarda yeniden inşasına sebep oldu. Bu yapım tarihi de muhtemelen Şâh İsmâil (1501-1524) devrindedir. Ama türbenin ilk yapım tarihi Fars'da Salgurlu hâkimiyetinin başladığı yıllardadır.

Sungur'un Vezîri Tâc ed-Dîn Ebû Tâlib Şîrâzî de Şîrâz'da Bağ-ı Nev mahallesinde bulunan Atabegin evinin yerine bir *medrese* ve *ribât* inşa ettirmişti¹³.

Atabeg Zengi (1161-1178/1179) tahta geçtiği sırada, kendisine muhalefet edenlere karşı zafer kazanması üzerine, bir şükrân nişanesi olarak Hafîfiye tarikatı kurucusu ve tanınmış sûfilerden Ebû Abdullâh Muhammed b. Hafif Şîrâzî'nin mezarı bitişiğindeki küçük ribatını kaldırdı ve onun adına izafeten büyük bir *ribât* yaptırdı.

10 Bk. El-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundâri el-İsfahânî, *Zübdet ün-Nuşra ve Nuhbet el-Uşra* (Nşr. M. Th. Houtsma, Histoire des Seldjoudes de l'Iraq, II.) Leiden 1889, s. 218-220.; Sadr ed-Dîn Ebu'l-Hasan 'Ali b. Ebi'l-Fevâris Nâsir b. 'Ali el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selcukiye* (nşr. Muhammed İkbâl) Lahor 1933, s. 119-120.; İbn el-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh* (nşr. Tornberg), XI, s. 78. Ayrıca krg., F. Sümer, *Mes'ûd, mad., İA*.

11 *Şedd ül-İzâr*, s. 282.; Hacı Mirza Hasan Fesâi, *Fârs-nâme-i Nâsri*, Tahran hş. 1313, II, s. 155.

12 Aynı eser, s. 1171-1174.

13 Beyzâvî, s. 75.

Bu ribât'a birkaç köy ve arazi vakfetti¹⁴. Onun eserlerinden bir başkası, Şîrâz'ın 3 km. kuzeyindeki *su kanalları* (Kânât-ı Zengî-âbâd)'dır. Atabeg Zengi bu kânâtı h. 560 (1164/1165) yılında yaptırmıştır. Adı geçen su yolu Allâhuekber Boğazı (Teng-i Allâhuekber)'dan Şîrâz'a kadar gelmektedir¹⁵.

Atabeg Zengi'nin mühaliflerinden olan Sâbık Hastegin ise Beyza'da *Sâbık Ribât*'ını (Ribât-ı Sâbıkî) inşa ettirmişti¹⁶.

Atabeg Tekle (1178/1179 - 1197/1198) ise Sungur Mescidi'nin yakınındaki *Bezîrganlar Hânı* (Hân-ı Bâzargenân)ı yaptırmıştı¹⁷. Onun vezîri Hâce Emîn ed-Dîn Ebu'l-Hasan da, Şîrâz Ulu Câmii'nin civarında bir *medrese* ve *zâviye* (ribât) inşa ettirdi¹⁸. Şîrâz-nâme müellifine göre¹⁹, bu medrese, Emînî Medresesi (*Medrese-i Emînî*) olarak meşhur idi.

Atabeg Sa'd b. Zengi (1197/1198-1226), 29 yıllık atabeylik süresi içinde, geniş çapta i'mâr faaliyetlerinde bulunmuştur. Onun en mühim eserlerinden birisi, bugün dahi Şîrâz'da mevcut olan *Mescid-i Nev* veya *Mescid-i Atabegî* adı ile anılan meşhur Câmî-i Cedîd-i Şîrâz'dır²⁰. Bu câmîin yapımına h. 598 (m. 1201/1202) yılında başlanmış ve 615 (m. 1218/1219)'de bitirilmişti²¹. Onun eserlerinden bir başkası da Kerk (veya Kerek كرك) adı ile meşhur Şehrullâh Ribâtı (*Ribât-ı Şehrullâh*)'dır²². Bu kervansaray Şîrâz'a yakın ve Bağdad yolu üzerinde bulunuyordu²³. Atabeg Sa'd, bu ribâta vakıf olarak bir kaç köy, bahçeler ve hamam bırakmıştır²⁴. Meşhur

14 Beyzâvî, s. 76.; *Câmî üt-Tevârih*, vr. 270b.; *Şîrâz-nâme*, s. 51.

15 *Fârs-nâme-i Nâsri*, II, s. 20-21.; Hasan İmdâd, *Şîrâz der güzeste ve hâl*, Şîrâz hş. 1339, s. 15.

16 Beyzâvî, 75.

17 Aynı eser, s. 76.

18 Aynı eser, 76.; *Câmî üt-Tevârih*, vr. 270b.

19 *Şîrâz-nâme*, s. 51.

20 Beyzâvî, s. 77.; *Câmî üt-Tevârih*, 271a.; *Şîrâz-nâme*, s. 53. Krg. *Fihrist-i Binâhây-ı Târîhî ve Emâkîn-i Bâstâniy-i İrân*, Tahran hş. 1345, s. 98.

21 Hasan İmdâd, *Şîrâz der güzeste ve hâl*, s. 140.; Seyyid Muhammed Takî Muştafa, *İklîm-i Pars*, Tahran hş. 1343, s. 62.

22 *El-Muzâf*, s. 26.; Beyzâvî, 77.; *Câmî üt-Tevârih*, vr. 271a.; Vassâf, s. 156.; *Şîrâz-nâme*, s. 53.

23 *El-Muzâf*, s. 26.; *Câmî üt-Tevârih*, aynı yer.

24 *Câmî üt-Tevârih*, aynı yer.; Vassâf, s. 156.

eserlerinden birisi de Şirâz'daki «*Esvâk-ı Murabba-ı Atabegi*» adındaki çarşıdır. Bu çarşı, dükkânlar birbirine bitişik ve her sınıf sanatkârın toplu olarak bulunduğu bir şekilde tertib edilmişti²⁵. Karakoyunlu hükümdârı Cihân-şâh (öl. 1467)'ın oğlu Emîrzâde Yûsuf Mirzâ'nın 869 (1464/1465) tarihli bir vakıfnâmesinden anlaşıldığına göre, bu çarşı o zaman «*Çehâr sük-ı Atabegi*» adı ile meşhurdu^{25a} *Sûk-ı Kebîr* (Bâzâr-ı Büzürg : Büyük Pazar) dahi onun eseridir²⁶ ve bugün *Bâzâr-ı Hâcî* adıyla bilinmektedir²⁷. Şirâz'ın harab olmaya yüz tutmuş *surunu* da Atabeg Sa'd tamir ettirmişti²⁸.

Salgurlu Atabegleri zamanında Dest-i Murgâb'da da i'mâr faaliyetleri görülmüştür. Bu cümleden olmak üzere, Atabeg Sa'd devrinde Büyük Kyrus (m.ö. 559-530)'un mezarı diye bilinen yapı da câmiye çevrilmiştir²⁹. Bu çevirmeye âit iki tarihten Ramazan 612 (m. Aralık 1215/Ocak 1216) binanın duvarında ve h. 620 veya 621 (m. 1223 veya 1224) tarihi ise ârâmgâhın batı tarafındaki girişinin taş eşliğinde durmaktadır³⁰. Onun Vezîri 'Amîd ed-Dîn Ebû Nasr da, kendi adına izâfeten, 'Amîdiye ismi ile meşhur bir medrese yaptırmıştır³¹.

Atabeg Ebû Bekr b. Sa'd devri (1226-1260) i'mâr faaliyetleri yönünden parlak olmuştur. O gerek Şirâz'da ve gerekse çevresinde medreseler, mescidler, hânlar ve köprüler yaptırmış, pazar yerleri kurduştur. Bu eserlerin her biri için de köyler, tarlalar, değirmenler ve bahçeler vakf etmişti³². Ayrıca Hindistan yoluna hâkim olan Atabeg Ebû Bekr bu yolu muhafaza edebilmek ve ticareti geliştirmek için bir çok kervansaraylar (ribâtlar) da yaptırmıştır. Bunlar *Ribât-ı Muzafferîy-i Eberkuh*³³, *Ribât-ı Muzafferîy-i Bey-*

25 *Câmi üt-Tevârih*, aynı yer.; Vassâf, s. 156.

25a Vakıf-nâme-yi ez Türkmenân-ı Karakoyunlu (nşr. Hüseyin Müderrisî Tabâtabâî) Farhang-e Irân-Zamîn, Vol. XX, Fas. 1-4, Tahran 1975, s. 256.

26 *Câmi üt-Tevârih*, aynı yer.; Vassâf, s. 156.

27 Rahmetullâh Mîhrâz, *Büzürgan-ı Şirâz*, Tahran hş. 1348, s. 386.

28 *Şirâz-nâme*, s. 54.; *Şedd ül-İzâr*, s. 215.

29 Seyyid Muhammed Takî Mustafa, *İklîm-i Pars*, s. 10.

30 Aynı eser, s. 10.; *Fihrist-i Binâhây-i Târihi ve Emâkin-i Bâstanîy-i Irân*, s. 91.

31 *Şedd ül-İzâr*, s. 215-216 ve 427 not. 1.

32 Vassâf, s. 156.; *Câmi üt-Tevârih*, vr. 271b.; *Şedd ül-İzâr*, s. 218.

33 Beyzâvî, s. 78.; *Şirâz-nâme*, s. 60.; *Târih-i Güzide*, s. 506.

*zâ*³⁴, *Ribât-ı Muzafferîy-i Bend-i 'Adudî*³⁵ ve sahil yolu üzerinde *Ribât-ı Muzafferîy-i Câbir*³⁶, *Ribât-ı Muzafferîy-i Serbend*³⁷, Bend-i Emîr yolu üzerinde *Ribât-ı 'Alî*³⁸ ve Bağdad yolu üzerindeki *Ribât-ı Zerbân*'dir³⁹. Ancak bunlar arasında bazıları hângâh (tekke) da olabilir. Kaynaklarda fazla bilgi bulunmadığı için bu ribâtların cinsini ayırmak mümkün olamamaktadır. Asıl hângâh olduğunu tesbit edebildiğimiz iki tanesi Fârûk'daki *Ribât-ı Muzafferî*⁴⁰ ve Beyza'da bulunan Şeyh Cemâl ed-Dîn Dezkî ribatıdır⁴¹.

Atabeg Ebû Bekr'in en önemli eserlerinden birisi Şirâz'ın içinde ve şehrin kiblesindeki⁴² *Dâr üş-Şifâ*'dır. Bu hastahâneye zamanın en usta tabipleri tayin edilerek hastaların her türlü ihtiyacı karşılandığı gibi, orada tedavileri için macunlar, her türlü haplar ve ilaçlar hazırlanmaktaydı⁴³. Vassaf'ın zikrettiği *Dâr üş-Şifây-ı Muzafferî* bu olmalıdır⁴⁴. Atabeg Ebû Bekr, Mescid-i 'Atîk'in kible tarafına bir *Sikâye* yaptırdığı gibi⁴⁵, Şeyh-i Kebîr Ebû Abdullâh Hafîf Ribatı'nı da yeniden inşâ ettirmişti⁴⁶. Ayrıca Ahmed b. Mûsâ Kâzım (öl. 815)'ın türbesi de onun yaptırdığı eserleri arasındadır⁴⁷. Bu türbe, daha sonra Safevî ve Kaçar devrelerinde tamir görmüş olup, bugün de *Buk'a-ı Şâh-ı Çerâğ* adı ile mevcut ve meşhurdur⁴⁸. Atabeg Ebû Bekr devri eserlerinden bir başkası *Mescid-i Sengîy-i Dârâbcird* (Kasr-ı Duhter, Şirâz'ın takriben 280 km. doğusunda)dir. Aslı ategede veya bir Hıristiyan kilisesi olması muhtemel bu yapı câmiye çevrilmiş ve Atabeg buraya bir mihrab yaptırmıştır (h. 652/m.

34 *Şirâz-nâme*, aynı yer.; *Târih-i Güzide*, aynı yer.

35 *Târih-i Güzide*, aynı yer.

36 *Şirâz-nâme*, s. 60.; *Târih-i Güzide*, aynı yer.

37 Beyzâvî, 78.; Vassaf, s. 624.

38 *Şirâz-nâme*, s. 60.

39 Aynı eser, aynı yer.

40 Aynı eser, s. 142.; *Târih-i Güzide*, s. 506.

41 *Şirâz-nâme*, s. 60.

42 Aynı eser, aynı yer.

43 *Câmi üt-Tevârih*, vr. 271b.; Vassâf, s. 157.

44 bk. s. 624.

45 Vassâf, 624.; *Şirâz-nâme*, 60.

46 Beyzâvî, 78.

47 *Şirâz-nâme*, s. 150.; *Şedd ül-İzâr*, s. 290.; *Fars-nâme-i Nâsiri*, II, s. 154.

48 bk. *Fihrist-i Binâhây-ı Tarihi ve Emâkin-i Bâstanîy-i Irân*, s. 98.; D.N. Wilber, *The Architecture of Islamic Iran, The Ilkhânid Period*, Princeton, New Jersey 1955, s. 105.

1254). Bu eser zamanımıza kadar mevcudiyetini muhafaza etmiştir⁴⁹.

Atabeg Ebû Bekr'in vezirleri de i'mâr faaliyetlerine katılmaktan geri kalmamışlardı. Vezîr Ebu'l-Mefâhir Mes'ûd, Bâzâr-ı Büzürg'de kendi adıyla meşhur olan bir *medrese* inşâ ettirdi. Bu medrese ile aynı sırada ve Mescid-i 'Atik'e bitişik bir *ribât* yaptırdığı gibi, onun civarındaki *Dâr ül-Hadis* ve *Dâr üş-şifâ* da Vezîr'in eserleri arasında yer almaktadır⁵⁰. Ayrıca Mescid-i Cedid'in kible tarafına bir *Sikâye* binâ ettirmiştir⁵¹. Diğer Vezîr Fahr ed-Dîn Ebû Bekr de, Atabeg Ebû Bekr'in evinin yerine bir külliye yaptırmış olup, *câmi*, *ribât*, *dâr ül-hadis* ve *dâr üş-şifâ*'dan meydana geliyordu⁵². Onun Şirâz'daki Ebû Nasr veya Ebû Bekr adındaki *medresesi* uzun müddet öğrencilerin toplandığı ve ders gördüğü bir müesseseye olmuştu. Bu medresenin kütüphanesi ise Şirâz kütüphanelerinin başta gelenlerinden birisi sayılıyordu⁵³. Bu hayır müesseselerinin vakıf yoluyla 30 bin dinardan fazla yıllık geliri olduğunu Vassâf anlatır⁵⁴.

Salgurlu Devleti'nin inkirâz devresinde i'mâr faaliyetlerinin de durduğu anlaşılıyor. Bu devrede göze çarpan eserler: Terken Hâtûn (öl. 1264)'un oğlu Atabeg Adud ed-Dîn Muhammed (öl. 1262) adına yaptırdığı '*Adudî Medresesi*'⁵⁵ ile Abış Hâtûn (öl. 1286)'un inşâ ettirmiş olduğu ve kendi adı ile anılan *Abış Ribâtı*'dır⁵⁶. 'Adudî Medresesi yüksek ve büyük bir bina idi. Bu eserin şimdi ayakta kalmış olan bir kesimi o binanın ma'mûr devredeki büyüklüğü hakkında bir fikir verebilir. Medresenin ayrıca bir kütüphanesi de vardı⁵⁷. Vassâf, Salgurlu hânedanının yaptırdığı fakat kime âit olduğunu belirtmediği üç eser daha zikreder. Bunlar, *Ribât-ı Hâ'iz* (رباط حائز) *Ribât-ı İddetî* (?) (رباط اعدى) ve Hân-ı *Dû Der* (İki Kapılı Han)'dir⁵⁸.

49 *Fars-nâme-i Nâsiri*, II, s. 199-200.; *Fihrist-i Binâhây-ı ...İrân*, 89.; Wilber, aynı eser, 107.

50 ve 51 *Şirâz-nâme*, s. 59.; Kırş. *Büzürgan-ı Şirâz*, s. 346-347.

52 *Şirâz-nâme*, s. 60.

53 Rükûn ed-Dîn Humâyünferuh, *Târihçe-i Kitâb ve Kitâbhâne der İrân*, Huner ve Merdum, no. 61-62, Tahran 1967, s. 11.

54 Vassâf, s. 161. Kırş., Rükûn ed-Dîn Humâyünferuh, aynı eser, s. 11.

55 *Câmi üt-Tevârih*, vr. 272b.; Vassâf, s. 181.

56 Vassâf, 624.; *Şedd ül-İzâr*, s. 217 ve not. 3.

57 Rükûn ed-Dîn Humâyünferuh, aynı eser, s. 12.

58 Vassâf, s. 624.

Kaynaklardaki bu bilgilerin ışığı altında ve halen mevcut eserleriyle Salgurlu Atabegliği'nin i'mâr faaliyetlerinin değerlendirilmesinin, bundan sonra sanat tarihçileri tarafından Türk mimarlık sanatı yönünden yapılacağını ümit ediyorum. 1.XI.1978.

Yaptıran	Yapının cinsi	İnşa Tarihi
Atabeg Sungur (1148-1161)	Medrese	—
»	Sikâye	—
»	Su yolu	—
»	Mescid	—
»	Ribât	—
»	Mescid onarımı	—
Zâhîde Hâtûn	Buk'a (türbe)	—
Vezîr Tâc ed-Dîn Ebû Tâlib	Medrese	—
»	Ribât	—
Atabeg Zengi (1161-1178/1179)	Ribât	—
»	Su yolu	H. 560 (m. 1164/65)
Sâbık Hastegin	Ribât	—
Atabeg Tekle (1178/79-1197/98)	Hân	—
Vezîr Hâce Emin ed-Dîn	Medrese	—
»	Ribât	—
Atabeg Sa'd (1197/98-1226)	Mescid	598-615 (1201-1219)
»	Ribât	—
»	Çarşı	—
»	Çarşı	—
»	Sur tamiri	—
»	Câmiye çevirme	612 ve 620 (1216 ve 1223)
Vezîr 'Amîd ed-Dîn Ebû Nasr	Medrese	—
Atabeg Ebû Bekr (1226-1260)	10 Ribât	—
»	Dâr üş-Şifâ	—

»	»	Sikâye	—
»	»	Ribât	—
»	»	Buk'a	—
»	»	Mescid	654 (1254)
Vezir Ebu'l-Mefâhir Mes'ûd		Medrese	—
»	»	Ribât	—
»	»	Dâr ül-Hadis	—
»	»	Dâr üş-Şifâ	—
»	»	Sikâye	—
Vezir Fahr ed-Din Ebû Bekr		Câmi'	—
»	»	Ribât	—
»	»	Dâr ül-Hadis	—
»	»	Dâr üş-Şifâ	—
Terken Hâtûn (öl. 1264)		Medrese	—
Abiş Hâtûn (öl. 1286)		Ribât	—
?		Ribât	—
?		Ribât	—
?		Hân	—
Salgurlu Atabegliği devrinde toplam : 6 Medrese, 3 Sikâye, 2 su yolu, 4 Mescid, 22 Ribât, 2 Buk'a, 2 Hân, 2 Çarşı, 3 Dâr aş-Şifâ ve 2 Dâr ül-Hadis inşa edilmiştir.			

PENDİK'DE BİZANS DEVRİNE AİT MANASTIR KAZISI

Cihat SOYHAN

İstanbul-Ankara karayolu üzerinde, Pendik kavşağından Kurtköy'e giden yolun takriben 500 m. solunda, Dolayoba Belediyesi sınırları içinde kalan Çınardere mevkiindedir. Ahmet Cengiz adındaki şahsa ait arazide toprak dozerle düzeltilirken, birtakım duvar kalıntıları ortaya çıkmış ve durumdan İstanbul Arkeoloji Müzeleri haberdar edilmişti. Gerekli incelemeler yapıldığında, burada önemli bir yapının olduğu anlaşıldı ve kazı yapılmasına karar verildi. 1974-1975 yılları sonbaharında çok kısıtlı imkânlarla kurtarma kazısı yapılmış ve Bizans devrine ait bir manastır topluluğunun temel kalıntıları ortaya çıkarılmıştır¹.

Üst yapı dozerle tamamen yıkılmış olduğundan, etrafta sütun gövdeleri, sütun başlıkları ve bazı mimari parçalar görülmekteydi. Kazı sonucunda manastırın büyük kilisesi, opus sectile döşemeli şapel, mezar odası, iki oda ile atrium ve diğer kalıntılar ortaya çıkarıldı (Resim 2 - Plan 1).

1 — Büyük Kilise : Manastır topluluğunun ortasında yer almaktadır. Doğudan batıya 19.00 m. kuzeyden güneye 10.20 m. mevcut en yüksek duvarı 0.50 m. dir. Yapı tekniği taş ve tuğladandır, kare şeklindeki tuğlaların ölçüleri 0.32 m. ile 0.37 m. arasında değişmektedir. Kalınlıkları ise 0.04 m. dir. Arada kullanılan harç kalınlığı 0.07 m. olup, içinde tuğla kırıkları bulunmaktadır. Orta apsis

¹ Kazı yapabilmem için gerekli imkânı sağlayan Sayın müdürüm Necati Dolunay'a, planları çizen Cengiz Sezer ile Ara Altun'a, fotoğrafları çeken Turhan Birgili'ye teşekkür etmeyi borç bilirim.